

DE ONTWARRING VAN DE SOCIOLOGIE

Inleiding bij het afscheid van prof. dr. Wout C. Ultee van de Radboud
Universiteit Nijmegen op vrijdag 7 oktober 2011.

Harry B.G. Ganzeboom

Afdeling Sociologie, Vrije Universiteit Amsterdam

Dames en Heren,

Het is me een groot genoegen om deze middag hier te staan om het
afcheid van Wout Ultee van de Radboud Universiteit bij U in te leiden.
Ik was en ben erg geëerd met de uitnodiging voor deze gelegenheid, maar
U zult beseffen dat het invullen van een voorprogramma ook weer niet
zonder problemen is. Het kleinere risico is het Cuby & the Blizzards
syndroom – je zou niet willen dat grootheden als Van Morrison of Wout
Ultee op de achtergrond raken door provinciale bijgeluiden. Maar het
grotere risico is natuurlijk dat je blijft steken in obligaatheden, waarmee
je in te leiden hoofdact ook geen recht doet. Ik hoop het te vermijden.

De eerste titel die mij te binnen schoot voor deze inleiding was “Grafrede zonder lijk”, want op zoiets lijkt het vandaag natuurlijk wel het meest.

Gezien de titel die Wout uiteindelijk aan zijn eigen afscheidsrede heeft meegegeven, was dat nog best een mooie geweest, maar ik ben tenslotte terecht gekomen op “De Ontwarring van de Sociologie”, omdat dat naar mijn gevoel het kortst samenvat wat Wout Ultee voor mij als socioloog betekend heeft. Nog korter en wellicht beter zou zijn geweest “Sociologie ontward”. U zult namelijk merken dat mijn analyse vandaag zich met name zal richten op het leerboek “Sociologie”. Hoe dan ook, ik probeer u vandaag de volgende zaken duidelijk te maken en ik hoop daarbij op uw instemming.

- Ultee’s belangrijkste betekenis voor de sociologie – en kort gezegd hoe hij deze discipline ontward heeft – ligt in de uitleg ervan via centrale probleemstellingen, de zogenaamde hoofdvragen van de sociologie.
- Aan deze bijdrage ligt een werkwijze ten grondslag die consequent ontleend is aan een popperiaanse wetenschapstheorie en methodologie, die Ultee met verbijsterende en bewonderenswaardige vasthoudenheid heeft uitgevoerd.
- Ultee is in zijn gehele loopbaan een inspirerende en vruchtbare initiator geweest van onderzoeksgroepen en onderzoeksprojecten,

waarin met name de consequente verbinding van theorie en onderzoek op opmerkelijke hoogte staat.

Eerste indrukken

Mijn eerste *close encounter* met Wout Ultee was in 1972, toen ik als tweedejaars student deelnam aan een cursus Wetenschapstheorie, en waar ik voor het eerst – en ik kan wel zeggen definitief – kennismakte met het door hem verwoorde kritisch-rationalistische gedachtengoed. Het was allemaal nog vòòr het verschijnen van Poppers (1972) “*Objective Knowledge*” waarin een evolutionair model van de groei van kennis uit de doeken wordt gedaan. Ultee als docent maakte op mij een verpletterende indruk, ik at zozegd uit zijn hand. Binnen luttele college-uren begreep ik waar het in wetenschappelijke theorievorming over moet gaan: *informatiegehalte*, een positief uitgewerkte versie van het falsificatiebeginsel. Uitspraken zijn niet al dan niet toetsbaar, maar zij zijn dat in verschillende mate. Als hun inhoud algemener wordt, strekt hun betekenis verder en lopen ze een grotere kans als onwaar tegen de lamp te lopen. Maar falsificatie en onwaarheid betekent weer dat niet de theorie opzij moet worden geschoven. Theorieën kun je met elkaar vergelijken op basis van de *hoeveelheid* weerleggingen waar ze tegen oplopen, ze hebben een verschillende mate van verklaringskracht en onze

taak als onderzoekers is om meerdere concurrerende theorieën proberen tegen elkaar uit te spelen. Ik geloof dit nog steeds.

In mijn derde jaar kwam ik weer bij Wout terecht, nu voor het maken van een kandidaatsscriptie die nu juist deze concurrentie van theorieën als onderwerp had. Ik geloof dat theorieconcurrentie bij Wout zelf op dit moment wat op de achtergrond is geraakt en ikzelf ben een verklaard tegenstander geworden van kandidaatsscripties (of het nieuwe equivalent daarvan: de BA-thesis), maar we hebben ons samen wekelijks op vrijdagmiddag bij de thee goed vermaakt. Onderwerp was met name het nog steeds fameuze artikel van Randall Collins “Functional and Conflict Theories of Educational Stratification” (1971) en de werkwijze was de redenering daarin alinea-voor-alinea uit te benen, tot we wisten welke theorie er uiteindelijk het beste voor stond. Het oogmerk was niet ‘close reading’ om de bedoelingen van Collins te achterhalen, maar ‘kritische reconstructie’. Het gaat erbij zulke reconstructies niet om de bedoelingen van de oorspronkelijke auteur, maar om wat je van het gedachtengoed kunt maken, als je het doel van een maximaal uitgewerkte en geordende informatieve theorie voor ogen houdt. Ik leerde hoe je dat effectief kunt doen door losse uitspraken op kaartjes te schrijven (mijn innovatie was kleinere kaartje te gebruiken) en in een boomstructuur tot een logische afleiding samen te voegen. Tot mijn eigen verrassing bleek dat de door

Collins uiteindelijk afgeschreven functionele theorie (je zou het ook de moderneringstheorie van sociale stratificatie kunnen noemen) het nog heel goed te doen – maar zowel Collins, Ultee als ik zijn desondanks gecharmeerd gebleven van de tegenpool, die je nu reproductietheorie zou noemen. In mijn eigen werk is dit belangrijker gebleken dan ik toen kon vermoeden en ik ook naderhand lang heb beseft. Een van mijn eerste artikelen ging over twee concurrerende theorieën van cultuurdeelname en welbeschouwd waren dat dezelfde theorieën die Collins opwierp voor de opleidingsstratificatie.

Mijn laatste blootstelling aan Ultee als docent volgde in het doctoraal onderwijs waarin zijn gehele wetenschapstheoretische programma nog eens langs kwam in de vorm van het uitschrijven van probleemstellingen van klassieke en modern klassieke sociologen. De college-aantekeningen – volledige teksten uitgetypt op zijn rammelige typemachine –, zijn nog steeds in mijn bezit. Deze bleken naderhand ingrediënt van Wout's dissertatie en nog wat verderop het leerboek Sociologie te zijn.

Het waren overigens memorabele tijden bij de Vakgroep Theorie en Methodologie van de Sociologie, zoals de toenmalige afdeling aan de Universiteit Utrecht zich benoemd had. Het samengaan van de theoretische sociologen rondom Wippler en de methodologen rondom

Swanborn in een enkele afdeling was toch wel een bijzonder combinatie te noemen en Wouts invloed op het tot stand komen en het succesvol invullen hiervan was groot. De beste blijvende getuige daarvan is het leerboek van Peter Swanborn dat bol staat van kritisch-rationalistische gedachtegoed. Maar ook werden de theoretici (er is een extreem korte tijd geweest dat ik ook mijzelf daaronder rekende) blijvend besmet met methodologische overwegingen en methodische vaardigheden. Voor veel faculteitsleden en kritische studenten belichaamde deze groep echter de kwaadst mogelijke combinatie van de Duivel en Beëlzebub. Tot mijn dierbaarste herinneringen aan die tijd behoort een poster uit 1979 waarin de dood van Talcott Parsons werd aangekondigd, nou niet direct onze favoriete socioloog. De herkomst van die aankondiging is mij nu niet meer duidelijk, maar het bijgeschreven onderschrift is mij bijgebleven: “Moge TMS de klap niet overleven”, zo werd ons toegevoegd, kennelijk door een contesterende student. Het heeft niet zo mogen wezen, TMS is in feite het enige overgebleven stuk Utrechtse sociologie geworden.

Wout werkte in die tijd aan zijn dissertatie en werd voor het voltooiën ervan uitgenodigd op het NIAS. Daaruit kwamen belangrijke persoonlijke transformaties tevoorschijn, maar ook een heel bijzonder proefschrift met de moeilijke titel “Groei van Kennis en Stagnatie in de Sociologie. Een aantal regels van de methode en een kritische doorlichting van enkele

sociologische tradities.” (1977). Ik heb het van koft tot koft gelezen, zo getuigen mijn aantekeningen en bijschrijvingen, al zal ik zeker niet nu beweren dat ik het allemaal begrepen heb.

Het eerste deel behelsde een uitwerkte theorie en methodologie van het wetenschappelijk kennisvormingsproces, dat naar een later nog veel gehanteerd schema wordt opgedeeld in het stellen van Problemen, het formuleren van Theorieën en het empirisch Onderzoeken daarvan. Dit alles op een expliciet kritisch-rationalistische, popperiaanse grondslag, waarin informatiegehalte het centrale *regulatieve idee* was.

Probleemstellingen werden opgedeeld in opgaven, vragen en problemen in engere zin, al naargelang hun mate van uitgewerktheid, waarbij de uitwerking er uiteindelijk een was waarin een toetsbare hypothese in vraagvorm verscheen. Problemen werden ook opgedeeld naar beschrijvings- en verklaringsvragen en er werd gesteld dat de meest vruchtbare probleemstellingen die zijn die gericht zijn op de verklaring van een tegenspraak. Ten slotte was er de opdeling tussen bovengeordende en ondergeordende problemen, waarmee recht werd gedaan aan het idee dat er algemenere en bijzondere theorieën zijn, waarbij een algemenere theorie – met name een algemener geldende gedragstheorie – ook bruikbaar is om een ondergeordende probleemstelling die vraagt om een verbijzonderende theorie beter te

beantwoorden. Al deze abstracte gedachten gingen vergezeld van in onnavolgbaar ultees gestelde methodologische adviezen, dat “men niet moet blijven steken in het voorportaal”, “niet moest vergeten waarom het begonnen was”, “niet van de hak op de tak moest springen”, en al helemaal moest vermijden te werken aan “voortijdige, verkeerd gestelde of oude problemen in een nieuw jasje”.

In het stuk over de wetenschapsleer van de theoriebouw kwam het idee van een kernuitspraak langs: je kunt je theorie beginnen bij een oriënterende uitspraak, die je kunt uitwerken door alle vage onderdelen te vervangen door informatieve (afgebakende) uitspraken. Het idee van algemenere versus bijzondere theorieën werd geïllustreerd aan de hand van een reconstructie van Durkheims zelfmoordtheorie, waarin allerlei patronen van suïcide op één noemer worden gebracht door ze te interpreteren als bijzondere vormen van het meer algemene kenmerk sociale integratie. De methodologie van de theoriebouw was heel kort vergeleken met die van de probleemstellingen en vooral veel minder amusant. Dat werd weer helemaal goedge maakt in de methodologie van het onderzoek, waarin de raadgevingen voorkomen dat je moet vermijden “veel te praten en niets uit te proberen”, “iets te beproeven zonder dat de lezer weet wat”, te vermijden dat “de lezer uiteindelijk door de bomen het bos niet meer ziet”, dan wel “nog verder in een theoretisch moeras zakt”.

In het tweede deel van de dissertatie kwamen theoretische tradities in de sociologie in gereconstrueerde vorm aan de orde. Dat waren onder meer:

- De utilitaristisch-individualistische traditie, waarin in goed ultees achterevoigens werden opgeworpen het burgeroorlogenprobleem van Hobbes, het opstandenprobleem van Locke, het welvaartsprobleem van Mandeville en het verdelingsprobleem van Ferguson.
- Het historisch materialisme zoals dat met name in Lenski's technologisch-evolutionistische theorie is uitgewerkt.
- De functionalistische traditie, opgespannen langs Parsons' en Mertons theorieën over de werking van normen op sociaal gedrag.
- De interpretatieve traditie van onderzoek naar zinsgevingsprocessen van Weber, Schütz en Mead.

Al deze tradities werden via beproefd recept gereconstrueerd naar hun centrale probleemstellingen, kernuitspraken en uitgewerkte hypothesen, en behaalde onderzoeksuitslagen en vervolgens langs de ulteese meetlat gelegd. Hadden de betrokkenen geprobeerd een theorie op te werpen met voldoende of zo groot mogelijk informatie gehalte? En hoe verhiel zich dat dan tot de empirische evidentie?

Er was een wat onverwachte winnaar in de ratrace van sociologische tradities. Niet Weber, Marx, Parsons, Merton en zelfs niet Lenski werden het beste beoordeeld, nee de winnaar was de *traditie van het empirisch sociaal onderzoek*, die aanvangt met de moraalstatisticus Quetelet en Durkheim zoals we hem uit *Le Suicide* kennen. De reconstructie van Durkheim's vier bekende zelfmoordtypen als een transparante theorie over de rol van normen en sociale integratie ontstijgt alles wat ik daarna over dit onderwerp heb mogen lezen. Ultee liet zien hoe je egoïstische, altruïstische, anomische en fatalistische suïcide gemakkelijk op een noemer kon brengen. Het is niet teveel of te weinig sociale integratie die leidt tot de een of andere vorm van zelfmoord (zoals in vrijwel alle leerboeken staat), hoe sociale integratie uitwerkt hangt af van de aard van de in het morele klimaat neergelegde normen aangaande zelfmoord. Zichzelf verbrandende indische weduwes of zich in erezaken overhoop schietende legerofficieren zijn geen voorbeeld van teveel integratie, ze zijn een voorbeeld van normleving onder sterke sociale integratie, net zoals het lage zelfmoordcijfer onder katholieke huismoeders dat is. Durkheim kreeg van Ultee de lof toegezwaaid dat hij niet alleen belangrijke verklaringsvragen opwierp en empirisch beantwoordde, maar ook een ordening in zijn problemen had aangebracht, waar boven de theorie van zelfmoord een veel algemener toepasbare theorie glorieerde,

die van normaleleving in samenleving met verschillende niveaus van sociale cohesie.

De moderne runner-up kwam ook al uit deze traditie van empirisch sociaal onderzoek, want dat was het onderzoek naar stemgedrag van Lazarsfeld, waarin niet alleen de theorie van normgeleid gedrag toepassing vond in het empirisch onderzoek, maar ook de voortzetting werd gevonden in het onderzoek van Coleman in *Adolescent Society* en Hirschi's *Causes of Delinquency*. Door de ulteese bril beschouwd waren het informatieve en empirisch vruchtbare uitwerkingen van eenzelfde algemene theorie.

Het meest opmerkelijke aan het hele argument is niet alleen de manier waarop schijnbaar onverbonden stukken sociologie op één noemer worden gebracht, maar dat de hoofdprijs gaat naar sociologisch werk dat in de ogen van velen niet eens het label “theoriegestuurd” zou verdienen. Het waren in de optiek van Ultee niet de theoretici die het onderzoek vooruit hielpen, maar de onderzoekers die de theoretische sociologie inhoud gaven. Daar heb ik me in mijn verdere loopbaan altijd door gesterkt geweten.

Het stratificatie-onderzoek

Onder de transformaties waarmee Ultee van zijn eerste NIAS verblijf terugkwam was ook het voornemen het Nederlandse sociale stratificatie-onderzoek opnieuw op de kaart te zetten. Blau & Duncan (1967) en het andere gevestigd stratificatie-onderzoek kwam in de dissertatie niet voor, evenmin als aandacht voor enige Nederlandse traditie van sociologiebeoefening. Dat zou veranderen, want het volgende object van ulteese hervormingen werd om het in zijn ogen na Van Heek gestagneerde Nederlandse onderzoek naar sociale ongelijkheid en sociale mobiliteit op te pakken. Ultee koos voor een Durkheimse voortzetting. Het vijftiger jaren onderzoek van Van Heek en Van Tulder was onderdeel geweest van de 1ste generatie van het moderne stratificatie-onderzoek, waarin het stoute plan was gemaakt elke tien jaar in ISA landen onderzoek te doen naar de collectieve representatie van de beroepsstratificatie onder de bevolking en aan de hand daarvan de staat van de sociale mobiliteit te meten. Zo kwam het ontwerp van Ultee-Sixma onderzoek uit 1982 naar beroepsprestige tot stand, in zekere zin Wout's eerste echte stappen op het gebied van kwantificerend empirisch onderzoek. De Nederlandse beroepsprestigeladder bleek niet veel veranderd sinds 1954, maar een significante verandering was toch dat het

aanzien van hoogleraar inmiddels was gedaald, van 1 naar 3 op de ranglijst...

In het zicht van latere empirische ondernemingen had het design van de survey wel wat eigenaardigheden. Onderzoek naar de stratificatie van vrouwelijke beroepsbeoefenaren hadden de 1ste generatie onderzoekers nooit gedaan en ook verschillende 2^e generatie onderzoekers, zoals Blau & Duncan en Goldthorpe in het zestiger en begin zeventiger jaren waren de moeilijkheden ontlopen door zich te beperken tot mannen. In 1980 waren de tijden veranderd en het was niet anders of de steekproef zou ook vrouwen bevatten. Daarbij werd de wonderlijke beslissing genomen dat de vrouwelijke steekproef maar half zo groot zou zijn als de mannelijke. Nog veel erger dat de vraag naar moeder's beroep net zoals bij de vader zich zou beperken tot het beroep van moeder op 12-jarige leeftijd. In mijn collectie van sociale mobiliteitsbestanden over Nederland is dat van Ultee-Sixma de allereerste waarin moeders beroep voorkomt, maar het betreft een schamele collectie van minder dan 9% moederlijke beroepsbeoefenaren. Krachtiger is het bestand omdat het ook de eerste opname is van een eerste-beroepen vraag, alsook de daarop volgende beroepsloopbaan, en natuurlijk ook vanwege de aandacht voor processen van verwijzing en voorspraak bij de verwerving van beroepen, waar later

Henk Flap, Nan Dirk de Graaf en Hester Moerbeek nog intensief gebruik van zouden maken.

Rond 1982 was ook in de maak het *Utrecht Mobility Seminar*, wat onbescheiden vernoemd naar de Oxfordse tegenvoeter, waarin grootheden als John Goldthorpe en Keith Hope met Dudley Duncan disputeerden. Behalve Ultee en ondergetekende waren vaste leden Jos Dessens, Wim Jansen, Paul de Graaf, Nan Dirk de Graaf en Ruud Luijkx. Ruud was in 1983 naar Utrecht gekomen om samen met Wout en Anneke van Doorne-Huiskes de beroepshoogte van vrouwen met mannen te vergelijken en zou uitgroeien tot de belangrijkste *close collaborator* van Wout. Het UMS las op Wouts aanwijzing al het laatste en nieuwste dat er op stratificatiegebied verscheen. Het was de tijd dat log-lineaire analyse zijn entree maakte in dit gebied. De afdeling had de goede gewoonte tezamen in zomercursussen bijeen te komen – en gedurende een ervan lazen we gezamenlijk Featherman & Hauser's "Opportunity and Change", een van de twee werken die het 3e generatie sociale mobiliteitsonderzoek van start liet gaan. Tegelijkertijd leerden we snel hoe je zo'n loglineaire analyse in elkaar draaide, daarbij stevig geholpen door de methodologische tak van onze afdeling, in het bijzonder de introductie van *General Linear Models* door Albert Verbeek. Onze *coming-out* als *Utrecht Mobility Seminar* hadden we voor het eerst op de

ISA RC28 meeting van 1983 in Amsterdam, waar we voor het eerst grootheden als Hauser, Goldthorpe en Erikson, Hout en Raftery in de ogen zagen en tot onze verrassing ontdekten dat deze lieden best wel veel respect hadden voor het daar gepresenteerde Nederlandse werk. Hauser kwam het jaar daarna op bezoek om de zomercursus te verzorgen en liet zien dat homogamie-analyses eigenlijk nog interessanter zijn om de sociale scheidslijnen te doorgronden dan sociale mobiliteitsanalyses.

De bloei van het *Utrechts Mobility Seminar* was een beetje tegen de verdrukking in, het was tegelijkertijd de opkomst van het ICS als nationale onderzoekschool. Hoewel het theoretisch programma van Ultee en het empirisch werk van het Seminar zeker niet strijdig waren met de bedoelingen van het ICS en de Verklarende Sociologie, liep het uiteindelijk zo af dat de leden van het Seminar een voor een erkenning elders vonden, terwijl men in Utrecht doorwerkte aan wat “de sociologie van overmorgen” werd genoemd. Het heeft uiteindelijk beide partijen geen kwaad gedaan. In de wetenschap werkt een verre vriend nu eenmaal beter dan een nabije buur en als we iets bereikt hebben als Seminar, dan is het wel verre vrienden te worden.

Wout werd in 1987 beroepen als hoogleraar empirisch-theoretische sociologie in Nijmegen. Hij vond er twee randvoorwaarden die van

beslissende betekenis waren voor zijn verdere loopbaan. Op de eerste plaats verkreeg hij vrij spel bij het inrichten van de Opleiding Sociologie. Op de tweede plaats stootte hij op de Nijmeegse traditie van empirische godsdienstsociologie, die met name haar substantiatie vond in de in 1979 gestarte reeks van SOCON onderzoeken naar Sociaal-Culturele Ontwikkelingen in Nederland.

De kans om een opleiding sociologie inhoud te geven heeft Ultee met veel energie en veel succes aangegrepen. Het heeft hem daarbij vermoedelijk nog het meest heeft gespeten dat hij niet ook het methodisch-statistische deel in eigen handen kon nemen, maar hier anders dan in Utrecht afhankelijk was van een afzonderlijke afdeling M&T. Maar hij pakte allereerst het inleidende sociologie-onderwijs aan, zette traditionele inleidingen buiten de deur en werkte zijn Utrechtse theoriecolleges tezamen met Henk Flap en Wil Arts om tot het leerboek Sociologie. Hierover later meer. De rest van de opleiding werd gestroomlijnd door er uitsluitend empirisch-theoretische elementen in toe te laten, het was eigenlijk naast inleidende theorie en methodologie één grote serie leeronderzoeken. Ik denk niet dat studenten die zich in Nijmegen meldden, tevoren enig idee hebben gehad in welke fuik zij zich begaven en hoe verschillend het was van hoe het elders toging, maar het was allemaal heel effectief. Niet alleen werd de Nijmeegse sociologie-

opleiding jaar-in-jaar-uit verkozen als de beste, indrukwekkender was vooral dat jaar-na-jaar Nijmegen de beste kandidaten leverde bij de ICS sollicitaties.

Het SOCON onderzoek was ontstaan uit de rokende puinhopen van de SKG bezuinigingsoperatie. Nijmegen en Tilburg hadden bij die gelegenheid beloofd dat zij hun afdelingen Sociologie zouden laten samengaan en in die nieuw gevonden katholieke harmonie zouden investeren door het starten van gezamenlijk empirisch onderzoek naar het normen- en waardenklimaat van Nederland. Kunnen de oorspronkelijke intenties van het SOCON onderzoek wat oneerbiedig worden omschreven als onderzoek waarin wordt gekeken of de Nederlanders zich mogelijk te buiten gaan aan alles wat de Paus verboden heeft, de veelvoudige betekenis van SOCON voor Ultee mag mijns inziens niet onderschat worden. Allereerst waren de geesten en bestedingsplannen in Nijmegen rijp voor een organisatiemodel dat ik later zelf als “rondom data” ben gaan benoemen – de onderzoekers werken tezamen aan hun grote kapitaal, de periodieke empirische waarneming van de nationale bevolking en beïnvloeden elkaar met name via het opbouw van gezamenlijke expertise op dit gebied. Ten tweede had het religieuze thema zijn invloed. In Ultee’s publicatiestaat is in zijn Utrechtse periode niets te merken van enige belangstelling voor religie behalve als een

ondergeordend probleem in Durkheims zelfmoordtheorie, nadien is hij veelvuldig gaan publiceren over het onderwerp. De invloed was overigens wederzijds. SOCON begon in de loop der jaren steeds meer op een algemeen sociaal survey naar sociale scheidslijnen te gelijken, waarin Scheepers en Eisinga het etnisch vooroordeel thematiseerden en ook nog eens vaders beroep gemeten werd.

Tezamen creëerde dit de mogelijkheden voor de Familie-enquête Nederlandse Bevolking, die in het begin de Dyadenenquête heette, of bij het ITS het WULT databestand. Ik mocht zelf meehelpen bij de uitwerking, maar de basisideeën waren allemaal van Wout. Dat basisidee is tamelijk gewiekst: de onderzoekopzet was dat beide partners van een echtpaar worden ondervraagd met een identieke vragenlijst. Een deel van de vragenlijst is mondeling, en terwijl de interviewer de ene partner ondervraagt, vult de andere een schriftelijke vragenlijst in. In het interview zelf wordt naar adresgegevens van overlevende ouders en een broer of zus gevraagd – deze worden naderhand postaal ondervraagd. De opzet is zeldzaam effectief en efficiënt, waarbij het databestand zowel als dyaden- en familiebestand kan worden gebruikt als als individuele data. U herkent in het design de latere Utrechtse HIN enquêtes en het NKPS panel en dat is niet toevallig – deze projecten zijn zeer duidelijk schatplichtig aan Familie-Enquête. Ten tweede werd in de Familie-

Enquête gekozen voor een uitvoerig retrospectief design, dat het mogelijk maakte de levenslopanalyses te doen waarmee we inmiddels vanuit het Berlijnse Max Planck Instituut in aanraking waren gekomen. Er waren verhuisloopbanen, opleidings- en beroepsloopbanen, loopbanen van werkloosheid, ziekte en non-participatie, en er was iets waar ze bij SOCON nog niet op waren gekomen – de leeftijd waarop respondenten meenden van hun geloof te waren afgevallen.

Terug naar het leerboek Sociologie van Ultee, Arts & Flap [UAF], waarvan de eerste druk in 1992 verscheen. Voor mijzelf kwam de kennismaking pas een jaar later, toen ik er terug in Utrecht les uit ging geven en dat bijna 10 jaar lang bleef doen. Het is op dit boek waarop de titel van mijn lezing primair betrekking heeft. Ter voorbereiding op deze lezing heb ik het echter niet herlezen, maar de wat onorthodoxe stap genomen eens goed te kijken bij de concurrentie, in het bijzonder het in 1995 verschenen en op de Vrije Universiteit gebruikte Sociologie en de Moderne Samenleving van Van Hoof & Van Ruysseveld, alsook het boek waarmee ik zelf eertijds in de sociologie ben ingewijd, Grondbeginselen van de Sociologie van De Jager & Mok. Dit laatste wint het overigens *hands-down* van de andere in populariteit en *impact* – het is nu verschenen in 14 drukken, waaronder een aantal verschillende herziene edities.

Ook heb me bezondigd aan het argeloos bestoken van studenten aan de VU, collega's en beroemde buitenlanders met de vraag nu eens compact te zeggen waar de sociologie nu eigenlijk over gaat. Dit was een onthullende ervaring. Antwoorden waren zelden compact en als ze al inhoud hadden, betrof het moeizaam gestamel over sociale relaties, betrekkingen tussen mensen of iets dergelijks. De enige van mijn ondervraagden die een compact antwoord wist te geven, was Natascha Notten, die bij gelegenheid toegaf in haar lespraktijk een ander leerboek te gebruiken, maar ondertussen stiekum UAF raadpleegde om de studenten te kunnen uitleggen waar het in de sociologie echt om draait. Ongelijkheid, cohesie en rationalisering, ze dreunde het zonder moeite op en kon ook zonder moeite uitleggen welke vragen achter deze *keywords* steken. Zij zal de enige niet zijn, ik denk dat er velen onder U zijn die je 's nachts wakker kunt maken om te kijken of dit rijtje er nog inzit. Kom daar eens om bij andere leerboeken. Ook na 14 drukken De Jager & Mok betwijfel ik of iemand een compact rijtje van grondbeginselen van de sociologie kan reproduceren...

UAF is gegroepeerd rondom het idee dat je de sociologie kunt begrijpen en leren vanuit drie hoofdvragen. Dat lijkt helemaal aan te sluiten bij de methodologie van de problemen die de Ultee intimi onder U nog kenden

uit de dissertatie, maar het was het toch niet. Ook in de Utrechtse colleges speelden de hoofdvragen geen rol, het was een synthese die pas in de Nijmeegse periode tot ontwikkeling is gekomen. De bron ervan blijft ongenoemd, maar ongeveer dezelfde trits treffen we aan bij Laeyendekker's "Inleiding tot de Geschiedenis van de Sociologie" uit 1981. Cohesie verscheen daar als het orde, ongelijkheid als ongelijkheid, maar rationalisering bleek richtingloos benoemd als "sociale verandering". Als tweede inspiratiebron heeft Wout me wel verwezen naar zijn Nijmeegse voorganger Thurlings die in zijn beschouwingen had uitgelegd hoe vruchtbaar het is om een probleem te ontvouwen in verschillende onderdelen, en in het bijzonder dat sociale ongelijkheid en sociale mobiliteit keerzijden van dezelfde medaille zijn, een zaak die in UAF uitvoerig uit de doeken wordt gedaan. Ook dit was een nieuw element die in de theorie en methodologie van de problemen eerder niet voorkwam. Niet alleen kon je bijzondere problemen op een noemer brengen via bovengeordende algemenere problemen, de weg terug van algemeen naar bijzonder bleek minstens zo vruchtbaar.

UAF begint met acht kloeke hoofdstukken, waarin niet alleen de drie hoofdvragen uit de doeken worden gedaan, maar ook alvast de tweede en derde ondertitel van het boek wordt waargemaakt. De sociologie bestaat niet alleen uit vragen, maar ook uit uitspraken en bevindingen, de

antwoorden zagezegd. En als er iets is waarin Sociologie zich onderscheidt van alle andere inleidingen, dan is het dat deze antwoorden erin staan. De student die Sociologie leert, weet na afloop niet alleen van stratificatie, cohesie en rationalisering, maar weet ook hoe de inkomens- en vermogensverdeling van Nederland eruit ziet, hoe je cohesie kunt afmeten aan zelfmoord, misdaad en opstand en hoe verschillende samenlevingen er in dat opzicht voorstaan, en ten slotte hoe de industrialisering in Nederland verlopen is. Bovendien hebben ze in deze eerste hoofdstukken geleerd hoe je over deze verschijnselen steeds weer dezelfde vragen moet stellen: vergelijkingsvragen en veranderingsvragen. Sociologie op een postzegel uitgemeten. Wetenschapstheoretisch is het leerboek in mijn ogen verder ontwikkeld dan de dissertatie.

Achter dit alles stak namelijk onmiskenbaar het aloude wetenschapstheoretische programma, maar die zal de studenten toch vaak ontgaan zijn. Het woord Popper komt namelijk welgeteld 1x in het gehele boek voor, in een voetnoot, waarin wordt uitgelegd dat het leerboek een directe implementatie is van *Objective Knowledge*.

“Langzaam vergiftigen” was een gevleugeld woord dat in het ulteese jargon betekende dat je de wetenschapstheorie maar moest leren uit de toepassing, niet uit de beginselen. Er waren geen kadertjes over de methodologie van de problemen, uitspraken en bevindingen, maar het

evolutionaire gezichtspunt hoe je verder- en vooruitkomt in de wetenschap was desondanks alom aanwezig. Maar er waren ook andere, beslist buiten-evolutionaire elementen. Zo waren er nog net geen kadertjes, waarin de relatie van Weber met zijn vrouw, Marx en zijn dienstmeisjes, of de religieuze overtuigingen van Durkheim zelf uit de doeken werden gedaan – zaken waaraan andere inleidingen in de sociologie zich stevast bezondigen. Maar de naïeve lezer kon toch denken dat je met Sociologie een klassieke inleiding in handen had, waarin *theorie* van de sociologie wordt gelijkgesteld met de *geschiedenis* van de sociologie. Had ik nu juist van Popper begrepen, dat er het bij theorieën om informatie- en waarheidsgehalte ging, en dat het daarbij totaal onbelangrijk was door wie wat op welke manier precies gezegd was, de studenten bleven toch achter met de indruk dat ze moesten onthouden wie Marx, Weber en Durkheim precies geweest waren. En daar moet ik dan toch De Jager & Mok een pluim geven: in de eerste drukken van Grondbeginselen komen nauwelijks klassieken voor, al maken zij bij de meeste recente drukken een bescheiden rentree.

De opsomming en ontvouwing van de drie hoofdvragen vormen deel 1 van het boek, maar UAF doen vervolgens ook pogingen om de problemen met elkaar te verbinden. In het eerste deel wordt dit gedaan door aan de drie behandelde theoretische stelsels die in eerste instantie lijken te gaan

over macro-sociale verschijnselen een gezamenlijke micro-sociologische grondslag te geven door ze alle drie voor te stellen als een uitwerking van utilitaristisch-individuele redeneringen die bij Hobbes, Hume en Smith het uitgangspunt van hun maatschappijtheorie was. Het bracht als mooi punt dat hoewel Marx, Durkheim en Weber weliswaar alledrie gezien kunnen worden als opponenten van een utilitaristische maatschappijtheorie, maar dat er meer met hun theorieën te doen is als je ze verbetert met behulp van een utilitaristisch *model of man*. Toch is de redenering niet steeds transparant. In derde herziene druk van Sociologie uit 2004 werd de relatie tussen utilitarisme en de sociologische tradities al in een beginhoofdstuk uit de doeken gedaan. Of dat een verbetering is, kan ik moeilijk zeggen, omdat tegen die tijd zelf standaarddeviaties en pearson correlaties uitlegde in plaats van zelfmoordtheorieën. Maar wat mij betreft was dit nu juist een punt geweest dat zich bij uitstek had geleend voor langzame vergiftiging. Dat alle welbekende sociologen zich bij elke verklarende redenering bezondigen aan een eenvoudig kosten-baten model van sociaal handelen, acht ik *self-evident*. Het sociologie-onderwijs schiet er weinig mee om deze vanzelfsprekendheid uit de doeken te doen, uiteindelijk komen ze er in hun redeneringen toch wel op terecht.

De tweede poging tot Synthese (zo heet deel 2) van Sociologie pakt het streven naar een geïntegreerde sociologie op, maar doet dit niet zozeer door het verder ontvouwen van de hoofdvragen, maar door het op elkaar betrekken van de mogelijke antwoorden. Historisch materialisme heeft ook voorspellingen over klassestrijd en gaat dus ook over cohesie, structureel-functionalisme biedt ook voorspellingen over ongelijkheidsnormen (zoals de beroepsprestigeschaal) en Weber's interpretatieve sociologie zegt ook iets over de dimensionaliteit van sociale ongelijkheid. De synthese werd uiteindelijk gezocht in een aangeklede versie van Lenski's stratificatietheorie, op p. 666 uiteindelijk benoemd als het "technologisch-ideologisch evolutionisme" van Ultee, Arts en Flap. Het hield in dat Lenski's in oorsprong neomarxistische theorie werd verrijkt met een theorie over de invloed van wereldbeelden en politieke ideologieën die het meest op Weber was toegeschreven.

De theorie was in zijn onafhankelijke variabelen een synthese, maar het deed de klassieke hoofdvragen en tradities geen recht, doordat bij uitstek toepassing op ongelijkheidsvraagstukken werd gezocht. De empirische vervolghoofdstukken gingen onder meer over sociale mobiliteit, culturele consumptie en armoede. Allemaal onderwerpen die mijzelf in hoge mate interesseren en hebben beziggehouden, en je wordt er beslist een betere ongelijkheidssocioloog van. Maar eigenlijk was ik als docent

steeds onthand over de systematiek en samenhang tussen de hoofdvragen waarop Sociologie in het tweede deel terecht komt. Je kunt de sociologie volgens mij op een nog kleinere postzegel samenvatten door te zeggen dat ze maar een enkele hoofdvraag heeft, namelijk die van sociale cohesie of sociale orde, in al zijn vertakkingen: onthechting, strijd, identificatie, samenwerking en organisatie. Ongelijkheid is helemaal geen primair sociologisch probleem en al helemaal niet zoals het in de eerste hoofdstukken van Sociologie uit de doeken wordt gedaan, aan de hand van de inkomensverdeling. De vraag van sociologen over ongelijkheid is niet primair hoe groot de inkomensongelijkheid is, maar hoe deze ongelijkheid de samenleving verdeelt. Een mooi sociologische terminologie voor sociale ongelijkheid is volgens mij sociale uitsluiting en insluiting.

Er is een interessante vergelijking mogelijk tussen Ultee, Arts & Flap en het later verschenen boek van Van Hoof. Ook dit laatste boek introduceert de sociologie via hoofdvragen en net zoals bij UAF zijn het vragen die los van elkaar worden gepresenteerd. Het zijn deels andere, de hoofdvragen van Van Hoof heten sociale ongelijkheid, sociale cohesie en sociale identiteit. Het is moeilijk om greep te krijgen op sociale identiteit als hoofdvraag, maar als het eenmaal doorhebt, lijkt het mij dat we hier te maken hebben met verbijzonderingen van sociale cohesie en in die zin

geen hoofdvraag, maar een vervolgvraag. Die is gemakkelijk, maar waar is het rationaliseringsvraagstuk gebleven bij Van Hoof? Daarin, meen ik, is hier de elegantere oplossing gekozen. Van Hoofs term voor rationalisering is modernisering en dit begrip neemt in hun tekst veel duidelijker een rol in als onafhankelijke variabele. Modernisering bepaalt sociale stratificatie, sociale cohesie en sociale identiteit, een mooie causale redenering die door het hele boek heenloopt en overigens niet zo heel ver weg staat van de technologisch-functionele theorie van Lenski.

Ik heb nog een kritiek op het tweede deel van UAF en eigenlijk op het boek als geheel. Waar het naar mijn smaak aan het cohesieprobleem niet de centrale plek toekent die het verdient, werkt het ook het cohesieprobleem niet voldoende uit. Het boek laat je achter met de indruk dat je cohesie het beste afmeet aan het ontbreken ervan: zelfmoord, misdaad en strijd. Dat is waardevol, maar het benoemt niet voldoende de tegenpool: zaken als collectieve besluitvorming en collectieve actie, *commitment* en *compliance* in organisaties. Juist deze thema's werden uitbundig bestudeerd in het ICS in Utrecht en Groningen. Ik verklap geen geheim dat de verhoudingen in het ICS niet altijd zonder spanningen waren, maar mogelijk is dit een punt waarop we meer van elkaar hadden kunnen leren. Het was een beter leerboek geworden wanneer de synthese

niet primair in de stratificatie wordt gezocht, maar sociale cohesie in deze zin verder was uitgewerkt dan nu het geval is.

Sociologie was Ultee's nooit herhaalde krachttoer. Het is met al zijn eigenaardigheden een meesterlijk boek, dat helaas onvertaald is gebleven.

Wout's agenda na 1992 kan begrepen worden als het systematisch invullen en uitwerken van het programma van het leerboek. Na mijn eigen vertrek uit Nijmegen in 1993 was hij gezegend met een goed stel collega's en promovendi, die hij zelf soms aanduidt als "leerlingen". Nan Dirk de Graaf en Paul Nieuwbeerta kwamen over uit Utrecht en ontwikkelde hun onderzoek naar klasse en stemgedrag. Met Paul de Graaf werden beroepsloopbanen en arbeidsmarktparticipatie op de kop gezet. Met Ariana Need en Nynke Moors werd de sociologie van godsdienst, kerkelijkheid en kerkverlating verder uitgediept. Met Gerbert Kraaykamp werden culturele verschillen bekeken. Met Frank van Tubergen en Manfred ten Grotenhuis werd de reconstructie van Durkheim's zelfmoordtheorie andermaal empirisch beproefd en haalde daarbij uiteindelijk de pagina's van de *American Journal of Sociology*. Met Jeroen Smits werd het homogamieprobleem grootschalig onderzocht en dat stond uiteindelijk in de *American Sociological Review*. Het meest boeiend onder het werk van de afgelopen 15 jaar is echter de ambitieuze

analyse van de jodenvervolging in Nederland, met Henk Flap, Marnix Croes en Peter Tammes, een uitwerking van de onvergetelijk zinsnede in het leerboek dat de Nederlandse samenleving “onvoldoende samenhang vertoonde, toen het erop aankwam” (p.239). De productiviteit van de inhoudelijke thema’s in het leerboek blijkt niet alleen in de enorme hoeveelheid publicaties die Ultee met zijn ‘leerlingen’ – velen van hen blijven bij deze gelegenheid ongenoemd – tot stand bracht, maar ook in de enorme uitwaaiing van de projecten over de drie hoofdvragen van de sociologie – ongelijkheid, rationalisering en bovenal cohesie.

Laat ik het kort en lovend samenvatten. Ultee heeft voor ons de sociologie ontward door haar hoofdvragen te benoemen. Hij is daarin niet de eerste en de enige, maar hij heeft het voor elkaar gekregen het in onze hoofden te prenten. Datzelfde geldt voor het kritisch-rationalistische wetenschapstheorie en methodologie waardoor we alsmaar in ons hoofd houden oninformatieve, ontoetsbare uitspraken te vermijden. Wout is een uniek inspirerende en productieve initiator van sociologiebeoefening geweest, die ons heeft meegenomen in een brede waaier van projecten die wordt bijeengehouden door de postzegelsamenvatting waarvan velen de opsomming tot ver na zijn en hun eigen pensioen zullen kennen.